

УДК 061.2

DOI [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-3\(69\)-4](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-3(69)-4)

Олег КОНДРАТЕНКО

доктор політичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу проблем світової політики Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, вул. Генерала Алмазова, 2, Київ, Україна, 01011

ORCID: 0000-0002-1905-934X

Oleh KONDRATENKO

PhD hab. (Politology), Associate Professor, Leading Researcher at the Department of Theoretical and Applied Problems of Political Science of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies NAS of Ukraine, 8, General Almazov str., Kyiv, Ukraine, 01011

ORCID: 0000-0002-1905-934X

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ВЛАДИ ТА НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ: ВИТОКИ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

RELATIONS BETWEEN GOVERNMENT AND NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN UKRAINE: ORIGIN AND CURRENT STATE

У статті здійснено ретроспективний аналіз взаємовідносин неурядових організацій України з владою з другої половини 1990-х років до сьогодення, яке відмічене російською повномасштабною агресією, що розпочалася 24 лютого 2022 року. Досліджено становлення діяльності неурядових організацій у перші роки незалежності України, а також їх участь у формуванні громадянського суспільства. Встановлено, що українські неурядові організації пройшли шлях транзиту від свого становлення до активного впливу на політичне й суспільне життя держави, притаманний більшості пострадянських держави та країн Центрально-Східної Європи. Активізуючись у 2014 році – з початком гібридної та у лютому 2022 року – з початком повномасштабної агресії Росії українські неурядові організації трансформували свою діяльність від банального відстоювання прав і свобод людини до благодійної місії допомоги ЗСУ та всім постраждалим від російської агресії. **Мета дослідження** – аналіз еволюції діяльності українських НВО від звичної участі у громадсько-політичному житті до участі у формуванні й реалізації волонтерської діяльності в умовах російсько-української війни. **Методологія**. У статті використовується аналітичний підхід до ретроспективного вивчення діяльності неурядових організацій України від моменту їх становлення до сьогодення. **Наукова новизна** полягає у простеженні еволюції діяльності українських неурядових організацій та їх ефективність у якості благодійних та волонтерських об'єднань. **Висновки**. Ефективність громадських організацій та їх популярність в українському суспільстві різко зросла як після початку гібридної війни Росії проти України, так і з початком російського повномасштабного вторгнення. Відтак українське суспільство досить схвально оцінює діяльність громадських організацій у якості волонтерських, адже понад 90% опитуваних респондентів цілком задовільно оцінили їх роботу з початком повномасштабної війни.

Ключові слова: неурядові організації, громадське суспільство, російсько-українська війна, політична активність, волонтерські організації, волонтерська діяльність.

The article provides a retrospective analysis of the relationship between Ukrainian non-governmental organizations and the government from the second half of the 1990s to the present, which was marked by the full-scale Russian aggression that began on February 24, 2022. The formation of the activities of non-governmental organizations in the first years of Ukraine's independence, as well as their participation in the formation of civil society, was studied. It has been established that Ukrainian non-governmental organizations have passed the transit path from their formation to active influence on the political and social life of the state, which is typical of most post-Soviet states and countries of Central and Eastern Europe. Acting in 2014 – with the beginning of the hybrid and in February 2022 – with the beginning and full-scale aggression of Russia, Ukrainian non-governmental organizations transformed their activities from banal defence of human rights and freedoms to a charitable mission of helping the Armed Forces and all victims of Russian aggression. The **purpose of the study** is to analyze the evolution of the activities of Ukrainian NGOs from the usual participation in public and political life to participation in the formation and implementation of volunteer activities in the conditions of the Russian-Ukrainian war. **Methodology**. The article uses an analytical approach to the retrospective study of the activities of non-governmental organizations of Ukraine from the moment of their formation to the present. **The scientific novelty** consists in tracing the evolution of the activities of Ukrainian non-governmental organizations and their effectiveness as charitable and volunteer associations. **Conclusions**. The effectiveness of public organizations and their popularity in Ukrainian society increased dramatically both after the beginning of Russia's hybrid war against Ukraine and with the beginning of the Russian full-scale invasion. Therefore, Ukrainian society quite favorably evaluates the activities of public

organizations as volunteer organizations, because more than 90% of the surveyed respondents rated their work quite satisfactorily at the beginning of a full-scale war.

Key words: *non-governmental organizations, public society, Russian-Ukrainian war, political activism, volunteer organizations, volunteer activity.*

Постановка проблеми. Відомо, що ідея неформального об'єднання громадян виникла ще на початку XIX століття, адже першою неурядовою організацією, ймовірно, було Товариство боротьби з рабством, створене ще у 1839 році. Власне рух проти рабства багато в чому й став каталізатором для створення багатьох наступних об'єднань, діяльність яких була спрямована на відстоювання засадничих прав і свобод людини у її діалозі з державою. Все це так чи інакше сприяло утвердженню лібертаріанської моделі суспільства прикінця XIX століття. Лібертаріанська модель представляє так званий третій сектор (об'єднання соціально активних громадян), який є проміжною ланкою між владою, соціумом та ринком і є незамінним елементом сучасного громадянського суспільства.

Неурядові громадські організації (НУО) є добровільними самоврядними й некомерційними інституціями, що об'єднують фізичних та юридичних осіб довкола спільної ідеї чи мети діяльності. Офіційне введення в обіг поняття НУО пов'язують зі створенням ООН, у статуті якої зазначалося про проведення консультацій з неурядовими організаціями [21]. Українські НУО виникли зі становленням державності, а разом з нею громадянського суспільства й демократії загалом. По-справжньому вони почали виконувати свою функцію на початку 2000-х років – тобто через десять років після здобуття Україною незалежності. Попри тривалий період вивчення діяльності НУО, залишаються поки недостатньо розкритими питання специфіки їх діяльності в умовах українських політичних реалій та трансформацій системи державного управління. Доволі актуальним залишається питання ступеня залученості НУО до політичних процесів в Україні, а також визначення пріоритетів їх участі у суспільно-політичній сфері держави. Більше того, лише поверхово піддається науковій увазі діяльність НУО в умовах гібридної та повномасштабної війни Росії проти України, яка транзитувала від посування захисту прав і свобод українських громадян до виконання волонтерських функцій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сутність та функціонування українських НУО стало об'єктом уваги чималої кількості представників різних гуманітарних галузей та їх напрямів. Серед дослідників, які приділяють увагу питанням становлення, функці-

онування та еволюції діяльності українських неурядових організацій слід назвати І. Вахович, О. Дмитренко, Є. Пожидаєва, І. Ткачук, Т. Розову, Т. Семигіна, А. Колодій, М. Калініченка, Н. Ротар, Н. Швець та ін. Серед зарубіжних науковців, які висвітлювали механізми та принципи діяльності НУО на різних рівнях, слід назвати Г. Альтера, Ю. Гарбермаса, Г. Кері, О. Річмонда, Д. Чалмерса, які досліджують питання нової ролівої участі НУО у офіційних та неофіційних процесах забезпечення миру. Скажімо, активізувалися дослідження участі НУО у захисті громади та внеску у захист мирних процесів на рівні громади. Все ж більшість із названих науковців досліджують питання ступеня залученості НУО до суспільно-політичного життя в Україні, процесу прийняття рішень на державному та місцевому рівнях, однак питання діяльності українських НУО як волонтерських організацій та/або сприяння цьому новому виду громадської активності поки залишається поза увагою когорти сучасних дослідників.

Відтак **метою статті** є аналіз еволюції діяльності українських НУО від звичної участі у громадсько-політичному житті до участі у формуванні й реалізації волонтерської діяльності в умовах російсько-української війни.

Громадські організації відіграють надзвичайно важливу роль у становленні та утвердженні сучасного громадянського суспільства. Попри те, що дискурс про життєздатність лібертаріанської системи триває з 50-х років ХХ століття саме НУО покликані сприяти становленню демократії, захисту прав і свобод громадян [17, с. 20]. Як структурний елемент громадянського суспільства НУО тісно пов'язані з організацією політичної системи суспільства, адже саме політична система відображає інтереси різних суспільних верств, які через громадські організації та рухи взаємодіють із державою. Українські НУО умовно можна поділити на чотири групи: політичні, культурні, соціальні та релігійні. Останнім часом, на тлі російського повномасштабного вторгнення можна виділити окрему групу НУО – благодійні організації. Відтак завдяки досить широкій палітрі діяльності та профільності НУО їх вплив на політичне життя в країні, а також виборчі й благодійні кампанії та політичний дискурс загалом залишається стійким. Цілі НУО групуються відповідно до напрямів діяльності: соціальні, економічні,

політичні та екологічні, а відтепер і безпекові [6].

Уже з середини 1990-х років, попри збереження відчутної залежності від політичних сил (передусім провладних), відбувалося поступове покращення потенціалу українських НУО, кількість яких зросла з 400 у 1995 році до понад ніж 37 тис. у 2004 році, а в 2022 році їх чисельність становила вже понад 160 тис. Тому одним із завдань, яке постало на той час перед НУО та громадянським суспільством, було подолання політичної моделі з абсолютним домінуванням партій і слабкими НУО та ЗМІ [5].

Роль НУО в Україні поступово трансформувалася від застосування їх у якості політичного інструмента під час виборчих кампаній до рівня волонтерської відповідальності за збереження державності під час гібридної та повномасштабної війни Росії проти України. Проте найважливішим завданням НУО є їх залученість до процесу прийняття рішень на національному й регіональному рівнях [14]. Тому не менш актуальним питанням для України є створення діапазону конкретних механізмів і умов залучення НУО від до належної підтримки громадянського суспільства до участі у прийнятті рішень.

Існує загальноприйнята закономірність стосовно того, що чим нижчий рівень демократії в країні, тим спостерігається більше відхилень у процесі становлення й діяльності НУО від загальноприйнятих норм на тлі їх постійної політизації. В Україні НУО пройшли шлях транзиту від їх становлення до активного впливу на політичне й суспільне життя держави, притаманний більшості пострадянських держав та країн Центрально-Східної Європи [22]. Актуальним для України було й залишається питання спроможності НУО в умовах транзитної демократії у контексті забезпечення інтересів як держави, так і широкої громадськості.

Відтак суспільно-політична активність НУО має відповідати рівню діяльності громадських організацій як інституцій західного зразка. Ключовим завданням НУО є забезпечення підтримки демократії й функціонування громадянського суспільства постійно (шляхом залучення громадян до політичного життя), а не лише під час виборчих кампаній.

Тривалий час актуальним було питання доведення сутності діяльності НУО як неприбуткових організацій. Адже більшість доходів, за винятком грантів, пожертв та членських внесків, вважається підприємницькою й господарською діяльністю, що накладає податкові зобов'язання на НУО як на бізнес-

підприємства. Тим не менш, благодійність та волонтерство на початку 2000-х років залишалися недостатньо розвиненими в Україні як для важливої ознаки її громадянського суспільства [26]. Зауважимо, попри те, що всі українські НУО є неприбутковими, на законодавчому рівні їм дозволено ведення підприємницької діяльності у випадку якщо це спрямовано на досягнення їх статутних цілей. Однак податкове законодавство все є встановлює певні обмеження для занять підприємницькою діяльністю [10, с. 49].

Першими відчутними досягненням українських НУО у плані впливу їх на політичне життя держави можна вважати їхню активну моніторингову участь у парламентській виборчій кампанії 2002 року. З початку 2000-х років постійними в Україні стали форуми Міжнародного фонду «Відродження», обговорювалося навіть питання створення громадського парламенту українських НУО. Також вказувалося на забюрократизованість реєстрації й легітимізації НУО, а також відсутність чітких механізмів їх фінансування. Попри позицію готовності до співпраці з державою, яку демонстрували НУО, вони не могли впливати на процес прийняття рішень, натомість держава використовувала ці організації для легітимізації власних дій. Фінансуванням окремих НУО при всьому займалися переважно західні структури з тим щоби активніше стримувати політичні режими й активізувати громадянське суспільство [10, с. 49]. Примітно, що у 2002 році після скандалу відомого як «Іракгейт», пов'язаного нібито з нелегальним постачанням Україною радіолокаційних систем «Кольчуга» до Іраку, з боку США активно зростала підтримка українських НУО [12]. Після цього держава розпочала активний тиск на НУО у контексті висунення проти них звинувачень у лобіюванні в Україні західних інтересів.

Попри намагання влади на початку 2000-х роках дискредитувати НУО через їх фінансування із-за кордону президентська кампанія 2004 році визначила наявність низки НУО, спрямованих на забезпечення вільних і чесних виборів. Можна стверджувати, що громадсько-політична активність НУО в Україні досягла свого першого апогею у ході передвиборчої кампанії у 2004 році. Діяльність НУО та новостворені громадські ініціативи надала тоді потужного імпульсу інститутам громадянського суспільства, що, власне, й визначило адекватне місце громадянських організацій в українському суспільстві [13]. Участь громадськості зростала на різних рівнях: від державної політики до місцевих гро-

мад. Низку громадських рад було створено спільними ініціативами уряду та громадських активістів для сприяння регулярним зв'язкам між владою та суспільством. Найактивніші учасники НУО створили неформальні коаліції щодо лобіювання необхідних змін до законодавства та розробки «доктрини для громадянського сектора».

15 вересня 2004 року Президент України підписав указ, згідно з яким були введені нові механізми співпраці між державою та громадянським суспільством, включаючи щорічні президентські слухання [19]. Все ж таки зростання політичної конкуренції призвело до посилення політиканства в середині НУО. Слід відзначити також і нестачу стійкого фінансування НУО, що робило їх надто залежними від грантів іноземних фондів.

Громадський (третій) сектор тривалий час страждав від застарілого законодавства та залежності від іноземного фінансування. Одним із таких був Міжнародний фонд «Відродження», котрий є українською організацією, яка заручається підтримкою Дж. Сороса. Саме він надавав близько 7 млн дол. на рік цій організації з метою благодійності. Підтримка громадянського суспільства забезпечувалася із фондів ЄС за допомогою Європейського інструменту демократії та прав людини, а також кількох німецьких політичних фондів (Фонд Конрада Аденауера, Фонд Фрідріха Еберта, Науман та Боел), які теж підтримували НУО в Україні [25]. Одними з основних донорів для українських НУО є: Агентство США з міжнародного розвитку (USAID), Європейський Союз (ЄС), Програма розвитку ООН (ПРООН), українське відділення Відкритого суспільства, Міжнародний фонд «Відродження».

Кілька внутрішніх приватних фондів («Відкрита Україна», Фонд Віктора Пінчука та Фонд розвитку України) свого часу пропонували гранти організаціям громадянського суспільства, надаючи пріоритет соціальним та благодійним проектам, охороні здоров'я та освіті.

Новостворений уряд у 2007 році сприяв більш активному залученню НУО до консультативної діяльності, не втручаючись при цьому в їхню діяльність. До того ж новий Кабмін відіграв важливу роль у державних програмах зав'язків з громадськістю, пов'язаних з європейською та євроатлантичною інтеграцією. При Комітеті Європейського Союзу та України з питань співробітництва було створено постійну експертну раду НУО [1]. Левова частка НУО зосереджувалася в Києві й лише незначна їх кількість здатна була забезпечити

ефективне управління та збирання коштів. Простежувалась обмеженість комунікацій між урядом та сектором НУО. Національне законодавство обмежувало доступ НУО до державного та місцевих бюджетів.

У жовтні 2009 року група активістів оголосила кампанію з посилення тиску на парламент щодо прийняття нового закону про громадські організації, який був поданий у листопаді 2008 минулого року. Громадська ініціатива апелювала до твердження Європейського суду з прав людини у квітні 2008 року стосовно того, що українське законодавство про громадські організації не відповідає нормам та стандартам Ради Європи. Були навіть заяви про звернення до Ради Європи у разі неприйняття такого закону. Однак через брак політичної волі цей закон так і не був тоді ухвалений [23].

З приходом до влади В. Януковича групи громадянського суспільства зіткнулися з тиском з боку служб державної безпеки. Все ж зростаючий авторитаризм не призвів до прямого тиску на діяльність НУО. Позитивним моментом стало прийняття 13 січні 2011 року Закону України «Про доступ до публічної інформації», який усував адміністративні бар'єри та встановлював належні процедури отримання публічних документів. У травні президент В. Янукович підписав два укази, що регулювали імплементацію закону, дотримання якого зобов'язували численні НУО. Однак у 2011 році з 70 тис. таких організацій лише 5 тис. були активними та зосереджувалися переважно у великих містах. При цьому МВС України обмежувало реєстрацію значної кількості НУО, передусім правозахисного спрямування. Відчувався також тиск СБУ на активістів громадських організацій [27].

Тим часом НУО запустили партнерську мережу для моніторингу діяльності громадських рад та проводили різного роду акції на кшталт підтримки проведення чесних виборів, а також протести проти політичного переслідування з боку влади. Серйозною проблемою залишалася розробка належної правової бази для організації громадянського суспільства, що значно обмежувало діяльність НУО в Україні.

Ухвалення Закону України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 року стало одним з небагатьох прикладів посилення співпраці між державою та НУО. Закон лібералізував процес реєстрації нових організацій та усунув деякі адміністративні бар'єри [11]. Утім, консультації між урядом та НУО часто не мали реального результату, а суб'єкти громадянського суспільства у багатьох випадках

ігнорувалися у разі виникнення політично делікатних питань. Відбулася активізація громадянського суспільства та розгортання потужного руху за європейський вибір Рівень політичної культури України в цей час залишався порівняно невисоким, що пов'язано зі зниженням впливу громадянського суспільства на владні інститути.

У січні 2014 року адміністрація В. Януковича намагалася накласти суворі обмеження на неурядові організації, вимагаючи від тих, хто отримує фінансування від міжнародних донорів, зареєструватися як «іноземні агенти». Натомість усунення В. Януковича відкрило новий етап у діяльності українських НУО. Нові форми громадського залучення, зокрема масове волонтерство, вважаються головною спадщиною Євромайдану. Упродовж 2014 року волонтерські організації розширили свою діяльність, щоб заповнити прогалини в державних послугах, котрі надаються державними установами. Основними функціями, які виконували ці групи, були громадська безпека та оборона, інформаційна політика та інформаційна безпека, допомога збройним силам та військовим госпіталям, а також допомога внутрішньо переміщеним особам із зони конфлікту [24].

Громадянське суспільство також породило нові експертні та адвокаційні ініціативи, найбільш успішною з яких стала мережа «Реанімаційний пакет реформ». У правовій системі відсутні положення щодо стимулювання благодійності та пожертв для громадянського суспільства з боку приватного сектора. Як результат, багато груп громадянського суспільства не мали достатнього фінансування або залежали від зовнішніх спонсорів. Протягом 2015 року громадянське суспільство ефективно виступало за зміни політики щодо протидії корупції та забезпечення прозорості та підзвітності.

За участі громадянського суспільства було прийнято нове законодавство, яке вимагало відкритих реєстрів власності, введення контролю за політичним фінансуванням, створення антикорупційних інституцій [28]. Зокрема, у березні 2018 року урядом було запроваджене законодавство, що зобов'язує представників НУО, які працюють проти корупції, декларувати свої доходи та активи за допомогою системи публічного електронного декларування. Однак після черги критичних зауважень щодо цієї законодавчої ініціативи було вирішено зобов'язати приватних підприємців, котрі фінансують НУО, надавати детальну інформацію про свої податки [15]. Таке рішення породило ще одну проблему, адже постала

загроза того, що низка НУО може втратити статус некомерційної організації через невідповідність такому статусу. Відтак 11 травня 2016 року Кабінет Міністрів затвердив План заходів з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016–2020 роки. План дій включав кроки щодо вдосконалення механізмів державного фінансування діяльності громадянського суспільства, вдосконалення процедур реєстрації НУО та релігійних організацій, підтримку законопроекту про мирні зібрання тощо [29].

У липні 2017 року президент П. Порошенко зареєстрував закон, який усував суперечливе законодавство про електронне декларування НУО. Тим часом збільшилася кількість нападів на НУО та їх лідерів, почастишали рейди поліції в офіси НУО. Так званий законопроект проти іноземних агентів, представлений у вересні 2018 року та підтриманий П. Порошенком, був спрямований на групи, підтримувані Росією, однак він викликав занепокоєння стосовно можливого впливу на громадські організації, котрі залучають міжнародні гранти [18]. Певного негативу стосовно стану громадянського суспільства створював керівник батальйону «Азов» А. Білецький, який публічно декларував свої радикальні погляди [3]. Водночас упродовж 2018 року було зафіксовано більш ніж 50 нападів на громадських активістів. Під особливою загрозою перебували активісти у справі боротьби з корупцією. Характерно, що у 2018 року з поміж них були вбиті К. Гандзюк та М. Бичко. Все це не могло не позначитися на рейтингах України в сфері розвитку громадянського суспільства [30].

Усе ж, значним досягненням у плані зміцнення засад громадянського суспільства стало прийняття у 2021 році важливих нормативно-правових актів для громадянського суспільства, молоді та менш важливих груп. Однак негативним явищем був тоді намір встановити надмірне регулювання діяльності неурядових організацій та волонтерства шляхом законодавчих ініціатив окремих політичних фракцій українського парламенту. Наприклад, Рада намагалася законом обмежити волонтерство та благодійність, особливо щодо процедур прийому іноземних волонтерів. Однак завдяки об'єднаній опозиції громадянського сектора та висвітленню в ЗМІ заплановане на жовтень 2021 року голосування щодо закону було відкладене. Врешті громадські об'єднання волонтерського штабу, за численними опитуваннями, користуються найбільшою популярністю в українському

суспільстві поряд зі Збройними силами України. Попри те, що НУО на 2021 рік відносно безпечно почували себе під час проведення акцій та масових зібрань і зі свого боку не проявляли агресивності, все ж їх представники зазнавали тиску, цькування та висловлювання ненависті в соціальних мережах [33].

У 2019 році деякі активісти НУО скористалися ситуацією, пов'язаною з проведенням дочасних парламентських виборів з тим, щоби балотуватися у виборчих списках політичних сил. Усе ж, у 2019–2020 роках лише 7% українців системно займалися волонтерством і лиш 4% брали активну участь у діяльності громадських організацій. НУО досі залишаються залежними від міжнародних донорів. В останні роки українські громадські організації стикаються із загрозами насильства, а злочинці досить не часто отримують покарання. Створення нових механізмів конкурсного фінансування НУО не забезпечує справедливого розподілу коштів, адже більшість фінансів і далі розподіляється без конкурсу. Все ж, дедалі з'являється тенденція до створення державно-приватних партнерств, з об'єднанням зусиль місцевих органів влади, волонтерів та бізнесу. Вони опікуються переважно забезпеченням лікарень медичними виробами й засобами індивідуального захисту [7].

З'явилася також ініціатива солідарності для підтримки групи ризику та осіб, які потребують допомоги. Громадянське суспільство і надалі стежило за підтримкою антикорупційних реформ. 30 жовтня 2020 року активісти відреагували публічним протестом на рішення Конституційного Суду про скасування антиконституційної реформи та запропонували рішення для подолання конституційної кризи. У 2020 році пройшла хвиля протестів, яка стала виразником невдоволення громадянського суспільства й реакцією адміністрації В. Зеленського на військову агресію Росії на Донбасі. Громадськість виступила проти надання особливого статусу Донбасу та проти згоди на участь представників окупованого Донбасу у мирних переговорах на рівні з Києвом. Продовжувалися випадки переслідування та чинення фізичного тиску на представників та активістів громадських об'єднань. Так, у 2020 році було зафіксовано 74 випадки переслідування громадських активістів, зокрема, фізичні напади на активістів, а також залякування й пошкодження їхнього майна [32].

У 2008 році, що пов'язується з помітними змінами у сфері громадянських свобод за президентства В. Ющенка. В цей час про-

стежується структуризація та підвищення рівня активності НУО. У 2010–2013 роках відбулося посиленням утисків свобод громадянського суспільства та з обмеженням діяльності НУО режимом В. Януковича. Саме у 2015–2016 роках громадянське суспільство проявило активність у плані недопущення зміни вектора зовнішньої політики України із європейського на проросійський. Під час розгортання російської агресії українське суспільство проявило чи не найвищу форму організованості, яка вилилася в досить потужний волонтерський рух, котрий, однак, так і не набув всезагального масштабного характеру. Досить багато груп громадянського суспільства не мали достатнього фінансування або залежали від зовнішніх спонсорів.

У 2020 році лише незначний відсоток українців системно займалися волонтерством (оскільки волонтерство дедалі більше втрачало тоді свою активність) та брали активну участь у діяльності громадських організацій. Такий суспільний абсентеїзм частково був пов'язаний тоді з пандемією COVID-19, адже найбільш активні суспільні групи змушені були відійти від класичної волонтерської участі в сфері політики й безпеки та переорієнтувати свою волонтерську діяльність у бік сприяння постачання ліків і вакцини для широких верств населення.

Новий сплеск волонтерського руху відбувся в лютому 2022 року у зв'язку з повномасштабною агресією Росії проти України. Відомо, що до повномасштабного вторгнення Росії близько третини громадських та благодійних організацій мали свої волонтерські програми, що фактично не змінилося й з початком великої війни. Однак новостворені організації наразі більше зосереджують свої зусилля та віддають перевагу залученню волонтерів. Близько половини з нині існуючих громадських та благодійних об'єднань заявляють про наявність волонтерських програм та політики по залученню волонтерів як на постійній основі, так і у межах окремих (зокрема й короткотривалих) проєктів.

Громадські та благодійні організації працюють також із бізнесом на постійній основі (10,3%) і приблизно 29% мають спільні проєкти з комерційними компаніями, як тривало діючі організації. Водночас дедалі більше таких НУО намагаються залучити волонтерів із-за меж України одночасно розширюючи тим часом і міжнародне партнерство. Хоча таку співпрацю поки складно назвати масовою, попри те, що понад 20% висловлюють таке бажання, а кожна десята новостворена організація громадського чи благодійного

характеру намагається співпрацювати з закордонними комерційними організаціями. Дещо меншим, порівняно з періодом до 24 лютого 2022 року, виглядає й масштаб запрошення громадських та благодійних об'єднань до співпраці з боку державних органів чи органів місцевого самоврядування [8, с. 48].

З початком повномасштабної війни 24 лютого 2022 року українські НУО на тлі розгортання масштабного волонтерського руху активізували забезпечення допомоги Збройним силам України (ЗСУ). Згідно з соціологічними дослідженнями, 77% НУО України так чи інакше допомагають ЗСУ передусім за рахунок переорієнтації своєї попередньої діяльності. Прикладом такої діяльності створення благодійних фондів на кшталт «United24», БФ «Повернись живим» та «Армія SOS» [8, с. 44].

Від початку російського повномасштабного вторгнення на рахунок фондів українці та іноземці перерахували понад 33,9 млрд грн. Загалом хоча повномасштабне вторгнення Росії й зумовило кількісне зменшення НУО в Україні, утім воно стало тригером до радикального збільшення числа нових благодійних організацій, що тим самим змінило всю структурну палітру українських НУО. Скажімо, упродовж 2022 року кількість благодійних об'єднань (благодійних фондів, благодійних організацій, громадських організацій, волонтерських організацій) зросла з 830 до 6367 одиниць або у дев'ять разів (!). Зросла присутність таких організацій і в медіапросторі. Відповідно до низки досліджень, зокрема контент-аналізу та медіа-моніторингу з лютого по листопад 2022 року кількість згадок про благодійні організації зросла з 9398 до 97940, або більш як у десять разів. У ЗМІ та соцмережах у цей час з'явилося близько 600 тис. повідомлень та згадок про благодійні організації. ТОП-20 організацій за кількістю згадок в медіапросторі очолює БФ «Повернись живим», на другому місці – United24, на третьому – ГО «Справа громад». За кількістю повідомлень (припадає 131246 повідомлень) про діяльність громадських та благодійних організацій домінують загальноукраїнські ЗМІ. Решта повідомлень припадає на регіональні ЗМІ, де домінує м. Київ (19537 публікацій) [8, с. 17–18].

Фонд «Повернись живим» є одним із найбільших, що збирає допомогу для ЗСУ. Вже за півроку від початку повномасштабної війни до цього фонду було перераховано благодійних внесків на суму 3,12 млрд грн. [16]. Організація «Армія SOS» працює у

напрямах реалізації таких проєктів, як забезпечення постачання для української армії засобів радіоелектронної розвідки, безпілотників, забезпечення авіарозвідки, програмного забезпечення для планування, розрахунків та орієнтування [2].

Тим не менш 10% НУО та благодійних організацій повністю не змогли або частково не змогли адаптуватися до роботи під час пандемії COVID-19, а 12% – не змогли пристосуватися до роботи в умовах війни. Відтак більшість НУО зіткнувшись із труднощами на тлі втрати фінансової підтримки змушені були зорієнтувати свої зусилля на створення безпечних умов для роботи, налагодження більш ефективної роботи з партнерами, скороченні кількості працівників.

Загалом НУО стикалися з фінансовими труднощами й до повномасштабної війни, однак з її початком такі труднощі стали ще більш відчутними. Як не дивно, але серед громадських та благодійних організацій, діючих до 24 лютого 2022 року, про фінансові труднощі повідомили 59,8%, а після початку війни – 49,6% [8, с. 33].

Врешті, як бачимо, відсоткова частка НУО, які не змогли адаптуватися до особливих умов часів пандемії та від початку повномасштабного вторгнення, не є вже надто значною. Адже більше ніж половина благодійних та громадських організацій так чи інакше змогла забезпечити своє існування й функціонування. Більше того, 91% НУО вдалося забезпечити збереження своєї команди під час пандемії COVID-19, а 88,3% НУО це вдалося зробити під час повномасштабної війни. Загалом, попри кількісне зростання громадських та благодійних організацій, з початком повномасштабної війни середня кількість активно залучених до них працівників скоротилася у 1,7 рази. Така ситуація породила кадрову проблему, супутно пов'язану з безпекою реально чи потенційно залученої команди.

При цьому дещо змінилася й структура фінансування таких організацій. Так, нині основними джерелами фінансування громадського сектора в Україні є фінансування з державного/місцевого бюджету, донорство та пожертви (зокрема й міжнародні благодійні внески й допомога української діаспори), надання соціальних послуг, членські, благодійні внески та донати, які складають понад третину всього матеріального забезпечення, а також комерційні проєкти самих НУО. Ще одним джерелом фінансового забезпечення НУО є міжнародні гранти (21,6%) та доходи від власної економічної (господарської) діяльності (15,3%) [9].

Тим часом змінився й профіль діяльності НУО, адже якщо до повномасштабного вторгнення пріоритетом для них були культура, спорт, туризм (36%), освіта (29,1%), то останнім часом такі пріоритети знизилися відповідно на 8,8% і 5,3%. Позаяк головним пріоритетом для благодійних організацій і НУО стала допомога ЗСУ та жертвам російської агресії, ветеранам та переселенцям. Тобто тут спостерігається зростання відповідно на 21,3% і на 25,7%. Більше того, 65,1% українських НУО створених після війни зосереджені саме на допомозі армії, а 61,8% сфокусовані на допомозі жертвам російської агресії [9].

Ще одним новопрофільним напрямом діяльності НУО, що був започаткований ще з 2014 року, стало сприяння документування вчинених Росією воєнних злочинів та злочинів проти людяності. Задokumentовані факти стають підставою для відкриття майбутніх кримінальних проваджень проти Росії та притягнення до відповідальності воєнних злочинців. Саме завдяки такій діяльності НУО правозахисники отримують доступ до тимчасово окупованих українських територій. Задля такої діяльності створена спеціальна коаліція НУО, котра отримала назву «Україна. П'ята ранку» та включає в себе 30 правозахисних організацій та чотирьох незалежних експертів [4].

Зусилля коаліції спрямовані на документування міжнародних злочинів на території України у ході повномасштабної російсько-української війни, а також захисту її жертв. Коаліція акумулювала велику базу доказів, що архівуються за сприяння організації «*Mnemonic*» і сервісу *I-DOC*. Докази мають бути передані до національних та міжнародних органів кримінальної юстиції та використовуватимуться для доведення конкретних злочинів [20]. Коаліція, окрім документування та архівації доказів, співпрацює з міжнародними дослідницькими місіями на кшталт *USAID*, *INL* та *ОБСЄ*. Загалом же ця коаліція сприяє створенню спеціальних механізмів правосуддя та притягнення винних у скоєних злочинах в Україні до відповідальності.

При всьому позитиві набуття нового змісту діяльності НУО в експертному середовищі існують побоювання відносно того, що згорання важливих напрямів роботи НУО призведе до складнощів у їх надолужуванні, а то й цілковитій їх втраті. Адже 89% НУО оцінюють актуальність напряму власної діяльності й по завершенню війни в Україні. Відтак абсолютна більшість українських НУО, що виникли під час війни та/або адаптували

свою діяльність відповідно до воєнного стану, по завершенню війни спрямують свою участь на відбудову України. Відновлення України (матеріальне, соціальне, психологічне) та утвердження суспільної ідентичності буде абсолютно неможливим без участі/залучення громадського сектора.

Нині 87,7% громадських і благодійних організацій України планують долучитися до громадських ініціатив у гуманітарній допомозі після війни. Понад 50% громадських і благодійних організацій планують і близько 30% їх скоріш за все планують долучитися до повоєнної відбудови України [8].

Тим часом від початку повномасштабної російсько-української війни відбулося помітне скорочення осередків громадських та благодійних організацій на макрорегіональному рівні. На цьому тлі серед новостворених громадських та благодійних організацій значно менше стало локальних, тоді як збільшилася кількість загальнонаціональних та міжнародних організацій. При цьому навіть локальні організації мають філії в низці областей України, що певною мірою компенсує скорочення осередків НУО на регіональному рівні. Тобто російська повномасштабна війна, з одного боку, зумовила скорочення залученості й зменшення регіональних осередків НУО, проте з іншого – стала тригером не лише до кількісного зростання громадських та благодійних об'єднань але й сприяла активізації їхньої регіональної діяльності. Більше того, згідно з низкою соціологічних досліджень, від початку повномасштабного вторгнення зросла й кількість позитивних оцінок діяльності цих організацій. Так, до повномасштабного вторгнення 81,6% опитуваних респондентів задовільно та цілком задовільно оцінили діяльність НУО, однак вже після 24 лютого 2022 року їх кількість зросла до 90,1% [8, с. 27]. Для порівняння, згідно з дослідженням Фонду «Демократичні ініціативи» та Київського міжнародного інституту соціології, від 2005 року 26,1% опитуваних повністю довіряли НУО, тоді як 26,4% не довіряли цим організаціям, а 47% взагалі на той час ще не визначилися зі своїм ставленням до НУО [17, с. 24]. Як бачимо, по мірі наростання загроз нацбезпеці України популярність неурядових організацій підвищується.

Висновки. Суспільно-політична активність НУО в Україні наростала по мірі становлення державних інституцій та просування до демократії. Упродовж 1995–2022 років кількість НУО в Україні зросла з 400 одиниць

до 160 тис. Досить активною була й підтримка українських НУО з боку США на тлі політичних криз в Україні на кшталт касетного та кольчужного скандалів. Різка активізація діяльності українських НУО була пов'язана із забезпеченням вільних і чесних виборів. Особливого прояву так активність набула під час президентської виборчої компанії 2004 року, яка власне й сприяла стрімкому прискоренню формування українського громадянського суспільства. Після краху режиму В. Януковича, який проектував тиск проти українських НУО, їх діяльність різко активізувалася з початком гібридної агресії Росії проти України. Саме відтоді набуває популярності волонтерський рух, який змі-

нив цілі й завдання НУО, котрі зосередили свою діяльність у благодійній сфері. Під тиском НУО та громадянського суспільства було відрегульовано законодавче регулювання діяльності цих організацій, яке зокрема стосувалося реєстрації власності шляхом електронного декларування осіб, пов'язаних з діяльністю НУО. Нова хвиля сплеску волонтерської діяльності НУО була пов'язана з повномасштабним вторгненням Росії 24 лютого 2022 року. Волонтерська участь НУО, спрямована на допомогу ЗСУ, значно підвищила їх популярність серед українського населення, адже понад 90% опитуваних респондентів цілком задовільно оцінили діяльність неурядових організацій.

Література:

1. Андрійчук Т. С. Державна підтримка розвитку громадянського суспільства в Україні у 2007–2020 роках: стратегічні завдання та механізми реалізації. *Політологія. Соціологія. Право*. 2020. № 48. С. 36–42.
2. Армія SOS. Офіційний сайт організації. URL: <https://armysos.com.ua/uk>.
3. Білецький може бути агентом впливу Авакова – Фесенко. *Радіо Свобода*. 2020. 14 травня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30610528.html>.
4. Блог Коаліції «Україна. П'ята ранку». *LB.ua*. URL: https://lb.ua/blog/koalitsiia_ua5am.
5. В Україні зареєстровано 160 тисяч організацій громадянського суспільства. *ЗМІНА*. 2021. 22 листопада. URL: <https://zmina.info/news/v-ukrayini-zareyestrovano-160-tysyach-organizacij-gromadyanskogo-suspilstva/>.
6. Вахович І., Смолич Д. Неурядові організації: сутність поняття, ознаки, цілі та функції. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 46. URL: [file:///C:/Users/Oleg/Downloads/2045-Текст%20статті-1969-1-10-20230207%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Oleg/Downloads/2045-Текст%20статті-1969-1-10-20230207%20(1).pdf).
7. Горінов П., Драпушко Р. Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження. Київ: Державний інститут сімейної та молодіжної політики, 2022. 240 с.
8. Громадянське суспільство України в умовах війни. Звіт за результатами дослідження. Київ, 2023. 64 с.
9. 77% громадських організацій допомагають ЗСУ, але прагнуть поступово повертатися до основних напрямів діяльності – результати дослідження. *Дм ЗМІ для змін*. 2023. 21 лютого. URL: <https://cs.detector.media/community/texts/185203/2023-02-21-77-gromadskykh-organizatsiy-dopomagayut-zsu-ale-pragnut-postupovo-povertatysya-do-osnovnykh-napryamiv-diyalnosti-rezultaty-doslidzhennya/>.
10. Дмитренко О. Інституційна спроможність неурядових організацій України: фінансовий аспект. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2020. Вип. 28. С. 48–55.
11. Закон України Про громадські об'єднання № 4572-VI від 22 березня 2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>.
12. «Іракгейт» все ще свербить українським дипломатам. *Українська Правда*. 2002. 26 червня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2002/06/26/2989514/>.
13. Історія виборів: третього Президента в 2004 році Україна обирала у «три тури». *Опора*. 2021. 21 квітня. URL: <https://www.oporua.org/vybory/istoriia-viboriv-tretogo-prezidenta-v-2004-rotsi-ukrayina-obirala-u-tri-turi-23049>.
14. Мороз Н. Формування інституту неурядових організацій в контексті становлення громадянського суспільства України. *Гуманітарний журнал*. 2011. №3–4. С. 241–246.
15. НАЗК роз'яснило, які учасники ГО вільні від е-деклараций. *Українська Правда*. 2018. 29 березня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/03/29/7176186/>.
16. Повернись живим. Офіційна сторінка організації у FB. URL: <https://www.facebook.com/backandalive>.
17. Пожидаєв Є. Неурядові організації у суспільно-політичному житті України: межі участі та пріоритети діяльності. *Стратегічні пріоритети*. 2007. № 4(5). С. 19–26.
18. Порошенко передав Раді законопроект про національну безпеку. *Українська Правда*. 2018. 28 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/02/28/7173076/>.

19. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики. Указ Президента України. №1276 від 15 вересня 2005 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1276/2005#Text>.
20. Співпраця неурядового сектора та держави – це дорога з двостороннім рухом. LB.ua. 2023. 6 лютого. URL: https://lb.ua/blog/koalitsiia_ua5am/544923_spivpratsya_neuryadovogo_sektora.html.
21. Статут Організації Об'єднаних Націй. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf.
22. Україна: 30 років на європейському шляху. Ю. Якименко та ін. Київ: Заповіт, 2021. 392 с.
23. Українська Гельсінська спілка з прав людини. 2009 річний звіт. URL: <https://www.helsinki.org.ua/files/docs/1268648367.pdf>.
24. Українське волонтерство – явище унікальне. Йому завдячуємо суверенітетом. *Укрінформ*. 2017. 04 жовтня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalne-jomu-zavdacuemo-suverenitetom.html>.
25. Фонд «Відродження» і Джордж Сорос в Україні: кого фінансують і навіщо. *Всі разом*. 2021. 06 травня. URL: <https://vsirazom.ua/article/fond-vidrozhennya-i-dzhordzh-soros-v-ukrayini-kogo-finansuyut-i-navishho>.
26. Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2003. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>.
27. Freedom House: Nations in Transit 2013 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/51c1680d27.html>.
28. Freedom House: Nations in Transit 2016 – Ukraine. URL: <https://www.ecoi.net/de/dokument/1011468.html>.
29. Freedom House: Nations in Transit 2018 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/5b3cc262a.html>.
30. Freedom in the World 2019. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2019>.
31. Freedom House: Nations in Transit 2020 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2020>.
32. Freedom House: Nations in Transit 2021 – Ukraine. URL: https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2021#footnoteref123_6ind9ur.
33. Freedom House: Nations in Transit 2022 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2022>.

References:

1. Andriichuk, T. S. (2020). Derzhavna pidtrymka rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini u 2007–2020 rokakh: stratehichni zavdannia ta mekhanizmy realizatsii [State support for the development of civil society in Ukraine in 2007–2020: strategic tasks and implementation mechanisms]. *Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo*, 48, 36–42.
2. Armiiia SOS. Ofitsiinyi sait orhanizatsii [Army SOS. Official website of the organization]. Retrieved from <https://armysos.com.ua/uk>.
3. Biletskyi mozhe buty ahentom vplyvu Avakova – Fesenko (2020). [Biletskyi may be an agent of influence between Avakov and Fesenko]. *Radio Svoboda*, 14 travnia. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/30610528.html>.
4. Bloh Koalitsii «Ukraina. Piata ranku» [Blog of the Coalition "Ukraine. Five in the morning"]. *LB.ua*. Retrieved from https://lb.ua/blog/koalitsiia_ua5am.
5. V Ukraini zareiestrovano 160 tysiach orhanizatsii hromadianskoho suspilstva (2021) [160.000 civil society organizations are registered in Ukraine]. *ZMINA*, 22 lystopada. Retrieved from <https://zmina.info/news/v-ukrayini-zareyestrovano-160-tysyach-organizacij-gromadyanskogo-suspilstva/>.
6. Vakhovych, I. & Smolych D. (2022). Neuriadovi orhanizatsii: sutnist poniattia, oznaky, tsili ta funktsii [Non-governmental organizations: the essence of the concept, characteristics, goals and functions]. *Ekonomika ta suspilstvo*, 46. Retrieved from file:///C:/Users/Oleg/Downloads/2045-Tekst%20statti-1969-1-10-20230207%20(1).pdf.
7. Horinov, P. & Drapushko, R. (2022). Volonterska diialnist v Ukraini: sotsialno-pravove doslidzhennia [Voluntary activity in Ukraine: a socio-legal study]. Kyiv: Derzhavnyi instytut simeinoi ta molodizhnoi polityky.
8. Hromadianske suspilstvo Ukrainy v umovakh viiny. Zvit za rezultatamy doslidzhennia (2023). [Civil society of Ukraine in the conditions of war. Report on the results of the study]. Kyiv.
9. 77% hromadskykh orhanizatsii dopomahaiut ZSU, ale prahnut postupovo povertatysia do osnovnykh napriamiv diialnosti – rezultaty doslidzhennia (2023). [77% of public organizations help the Armed Forces, but they strive to gradually return to the main areas of activity – the results of the study]. *Dn ZMI dlia zmin*, 21 liutoho. Retrieved from <https://cs.detector.media/community/texts/185203/2023-02-21-77-gromadskykh>.

organizatsiy-dopomagayut-zsu-ale-pragnut-postupovo-povertatysya-do-osnovnykh-napryamiv-diyalnosti-rezultaty-doslidzhennya/.

10. Dmytrenko, O. (2020). Instytutsiina spromozhnist neuriadovykh orhanizatsii Ukrainy: finansovyi aspect [Institutional capacity of non-governmental organizations of Ukraine: financial aspect]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Seriya 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin*, 28, 48–55.

11. Zakon Ukrainy Pro hromadski obiednannia № 4572-VI vid 22 bereznia 2012 roku [Law of Ukraine On Public Associations No. 4572-VI of March 22, 2012]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>.

12. «Irakheit» vse shche sverbyt ukrainskym dyplomatom (2022). ["Iraqgate" still itches Ukrainian diplomats]. *Ukrainska Pravda*, 26 chervnia. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2002/06/26/2989514/>.

13. Istoriiia vyboriv: tretogo Prezydenta v 2004 rotsi Ukraina obyrala u «try tury» (2021). [Election history: in 2004, Ukraine elected the third President in "three rounds"]. *Opora*, 21 kvitnia. Retrieved from <https://www.oporaua.org/vybory/istoriia-vyboriv-tretogo-prezydenta-v-2004-rotsi-ukrayina-obirala-u-tri-turi-23049>.

14. Moroz, N. (2011). Formuvannia instytutu neuriadovykh orhanizatsii v konteksti stanovlennia hromadianskoho suspilstva Ukrainy [The formation of the institute of non-governmental organizations in the context of the formation of civil society of Ukraine]. *Humanitarnyi zhurnal*, 3–4, 241–246.

15. NAZK roziasnylo, yaki uchasyky HO vilni vid e-deklaratsii (2018). [NAZK clarified which members of NGOs are exempt from e-declarations]. *Ukrainska Pravda*, 29 bereznia. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2018/03/29/7176186/>.

16. Povernys zhyvym [Come back alive]. *Ofitsiina storinka orhanizatsii u FB*. Retrieved from <https://www.facebook.com/backandalive>.

17. Pozhydaiev Ye. (2007). Neuriadovi orhanizatsii u suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy: mezhi uchasti ta priorityety diialnosti [Non-governmental organizations in the social and political life of Ukraine: limits of participation and priorities of activity]. *Stratehichni priorityety*, 4(5), 19–26.

18. Poroshenko peredav Radi zakonoproekt pro natsionalnu bezpeku (2018). [Poroshenko handed the draft law on national security to the Council]. *Ukrainska Pravda*, 28 liutoho. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2018/02/28/7173076/>.

19. Pro zabezpechennia uchasti hromadskosti u formuvanni ta realizatsii derzhavnoi polityky [On ensuring public participation in the formation and implementation of state policy]. *Ukaz Prezydenta Ukrainy. № 1276 vid 15 veresnia 2005 roku*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1276/2005#Text>.

20. Spivpratsia neuriadovoho sektora ta derzhavy – tse doroha z dvostoronnim rukhom (2023). [Cooperation between the non-governmental sector and the state is a two-way street]. *LB.ua*, 6 liutoho. Retrieved from https://lb.ua/blog/koalitsiia_ua5am/544923_spivpratsya_neuryadovogo_sektora.html.

21. Statut Orhanizatsii Obiednanykh Natsii [Charter of the United Nations]. Retrieved from https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf.

22. Ukraina: 30 rokiv na yevropeiskomu shliakhu. Yu. Yakymenko ta in (2021). [22. Ukraine: 30 years on the European path. Yu. Yakymenko and others]. Kyiv: Zapovit.

23. Ukrainska Helsinska spilka z prav liudyny. richnyi zvit. (2009). [Ukrainian Helsinki Union for Human Rights. 2009 annual report]. Retrieved from <https://www.helsinki.org.ua/files/docs/1268648367.pdf>.

24. Ukrainske volonterstvo – yavyshe unikalne. Yomu zavdiachuiemo suverenitetom (2017). [Ukrainian volunteering is a unique phenomenon. We owe him our sovereignty]. *Ukrinform*, 04 zhovtnia. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalne-jomu-zavdacuemo-suverenitetom.html>.

25. Fond «Vidrodzhennia» i Dzhordzh Soros v Ukraini: koho finansuiut i navishcho (2021). [The Renaissance Foundation and George Soros in Ukraine: who is financed and why]. *Vsi razom*, 06 travnia. Retrieved from <https://vsirazom.ua/article/fond-vidrodzhennya-i-dzhordzh-soros-v-ukrayini-kogo-finansuyut-i-navishho>.

26. Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2003. Retrieved from <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>.

27. Freedom House: Nations in Transit 2013 – Ukraine. Retrieved from <https://www.refworld.org/docid/51c1680d27.html>.

28. Freedom House: Nations in Transit 2016 – Ukraine. Retrieved from <https://www.ecoi.net/de/dokument/1011468.html>.

29. Freedom House: Nations in Transit 2018 – Ukraine. Retrieved from <https://www.refworld.org/docid/5b3cc262a.html>.

30. Freedom in the World 2019. Ukraine. Retrieved from <https://freedomhouse.org/uk/country/>

31. Freedom House: Nations in Transit 2020 – Ukraine. Retrieved from <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2020>.

32. Freedom House: Nations in Transit 2021 – Ukraine. Retrieved from https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nationstransit/2021#footnoteref123_6ind9ur.

33. Freedom House: Nations in Transit 2022 – Ukraine. Retrieved from <https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2022>.